

Юрій Мазурик (Луцьк), начальник відділу охорони культурної спадщини департаменту містобудування Луцької міської ради

Вижівський замок XVI – XVII століття на Волині

Починаючи з кінця XV ст. Волинь перебувала в зоні постійних нападів татар. Важливу роль в зменшенні небезпеки Орди в XVI ст. відігравали потужні державні повітові замки та численні приватні замки волинських князів і панів. Замки виконували цілу низку функцій, найголовнішою з яких був, звичайно, захист їх власників, причому не тільки від нападів татар, а й від наїздів сусідів, а також проявів соціального протесту. Такий стан речей змушував уряд дбати про будівництво замків і міст. В основному, це були дерев'яно-земляні укріплення, які досить добре виконували оборонну функцію. Окрім замків значна частина міст і містечок мала теж свої дерев'яно-земляні укріплення.

З XVI ст. починається хвиля містозасновницьких ініціатив. Новаторські містобудівні ініціативи в ту добу демонстрували майже виключно приватні міста і містечка, власники яких вбачали в таких ініціативах свою колонізаційну, культурницьку місію. Стосовно Володимирського повіту таку місію перебрала на себе потужна магнатська родина Сангушків. Згідно з грамотою короля Сигізмунда I від 26.08.1508 р. (за старим стилем), Івану і Василю Сангушкам було надано право закласти над р. Виждою містечко і назвати Виждою¹. У 1548 р. містечку було надане Магдебурзьке право². Як міське поселення, Виждва занотована в поборових реєстрах 70–80-х років XVI ст.³. З 1570 р., як важливе міське поселення, Виждва (**Vyjdva**) нанесена на географічних картах (Рис.1)⁴. Містечко розміщувалось на жвавому торговельному шляху, діяв прикоморок Ковельської митниці (1580 р.)⁵. Відома печатка громади містечка Виждви (WIZWENSIS) на документі, датованому 1732 р.⁶.

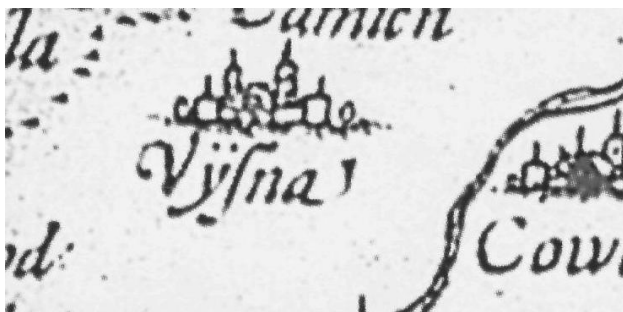

Рис. 1 Зображення містечка Виждви на географічній карті 1570 р.

Очевидно, що підставами для рішення закласти містечко були вигідне географічне розташування на торговельному шляху («Вітовтова дорога»)⁷, а також наявна господарська інфраструктура, і, не в останню чергу, сприятлива при-

родно-ландшафтна ситуація, придатна для реалізації цілої низки масштабних фортифікаційних заходів. Безперечно, найважливіша

містоутворююча роль належала замку, без утримання якого було неможливим існування містечка.

За браком історичних джерел точна дата спорудження Вижівського замку не відома. Вперше оборонна споруда згадується в скарзі під 1538 р., де смідинці звертаються до короля Сигізмунда I, що князь Василь Михайлович Сангушкович Ковельський збудував «замочок Вижов и местечко» на місці, де були їхні митниця та міст⁸. Також замок згадується в 1543, 1585, 1590, 1619 роках⁹. Цінним історичним джерелом є «Інвентар Ковельського староства... Вижовський замок» за 1590 р., який дає надзвичайно цінну інформацію стосовно облаштування Вижівського замку (Див. додаток). Хоча опис досить сухо передає зовнішній вигляд місцевих споруд, однак повідомляється, що у замку протягом XVI ст. існували дерев'яні будівлі різноманітного призначення,

які виконували військово-оборонні (*міст; брама; паркан в одну сторону; подвійний паркан; вежа*) та господарсько-життєзабезпечувальні функції (*дві прибудови; шість прибудов в паркані; пекарня; кухня; стаїня; позріб...в якому три капусні діжі; комірка; дві невеликі хатинки; дві комори*). З опису можна констатувати, що укріплення існувало вже певний час (*міст не дуже добрий; стара кухня*), деякі споруди приходили в занепад, а деякі на час опису вже були відбудовані (*три прибудови згнили і їх необхідно знову побудувати; зруб новий не накритий; башта нова висока накрита*). Отже, Вижівський замок, як і переважна більшість оборонних споруд XVI ст., був дерев'яно-земляним укріпленням.

У XVI ст., завдяки приватній ініціативі Вижва поступово посилює своє значення локального осередку, що перебуває в зоні адміністративно-господарського впливу сусіднього Володимира та Ковеля. Внаслідок цього посилення виникають передумови для відтворення традиційної для пізньосередньовічного міського поселення функціонально інтегрованої пари просторових елементів «замок-містечко». Так, у скарзі від 4 березня 1648 р. «...замок и место Вьжва...» згадується три рази¹⁰.

Ймовірно, що у Вижві були і міські укріплення, проте вони не збереглися до наших часів. Підтвердження такого припущення можна віднайти у люстрації 1765 р. Відмічено, що містечко було обнесено парканом, від якого на час опису залишилися лише сліди¹¹. Очевидно, що на

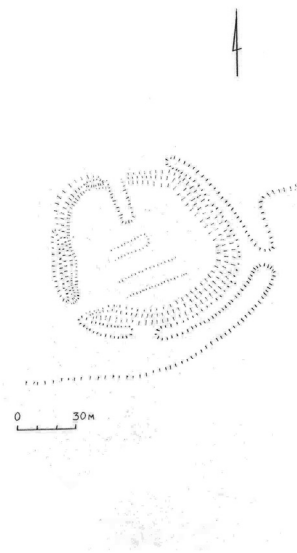

Рис. 2. План городища коло села Нова Вижва, Волинська область (за автором)

той час фортифікаційні споруди вже втратили своє функціональне призначення. У 1898 р. Н.І.Теодорович вказує, що містечко Вижва знаходиться на острові серед заплави річки. Місце, де знаходився замок, нагадувало собою круглу підвищену земляну площадку, оточену з однієї сторони болотом, а з другої— неглибоким ровом. Він припускає, що підйомний міст через рів і ворота з баштою були влаштовані зі східної сторони, котра прилягала до містечка¹². Про залишки замку згадує В.Б.Антонович та О.Цинкаловський¹³. Сліди колишніх укріплень зафіксовано у назві урочища «Замчище».

2003, 2006 рр. обстеження замчища провів автор¹⁴. Пам'ятка знаходиться в західній частині острова, який розташований у заплаві правого берега р.Вижви. Городище має виражену стіжкову форму, це неправильного кола форми насип з крутими схилами висотою близько 4 м, з майданчиком діаметром 65–75 м (Рис.2). Будь-яких слідів валів на краю майданчика не прослідковується. У давнину городище по периметру було оточено ровом, який зберігся фрагментарно в південній, західній і північно-східній частинах, ширина якого становить від 5 до 8 м, глибиною 1–1,5 м на різних ділянках замчища.

З південної і південно-східної сторони по периметру городища між

Рис.3. Зображення типового дерев'яного замку XV-XVI ст. на острові в оточенні мочар. (За Ю. Нароновичем-Наронським)

ровом і заплавою знаходиться земляна смуга шириною 10-15 м, таке ціленаправ

лене планування дозволяє припустити, що в давнину тут проходила проїжджа частина. Як відомо, шляхи, в основному, використовувалися у військових і торговельних цілях, таким чином, зі стін замку за допомогою вогнепальної зброї можна було надійно контролювати цей фрагмент дороги¹⁵. Також таке планування дороги, з якої не можна було звернути, можливо, було необхідно для влаштування митниці, яка згадується в документах: „...на мыте нашем, где мост бывал, замочок свой, Выжов и мистечко на себе осадил...”¹⁶. Ймовірно, цей відрізок проїжджої частини можна локалізувати як фрагмент Вітовтової дороги.

Треба відмітити, що ще в другій половині XX ст. між містечком Вижва та іншими селами було сполучення своєрідною дорогою – бервою¹⁷. Такий тип дороги, очевидно, мав давні традиції на Поліссі.

Вижівський замок відображав в собі місцеві традиції дерев'яно-земляного укріплення. Археологічні дослідження на пам'ятці не проводилися, тому питання про датування залишається відкритим¹⁸. За зовнішніми морфологічними ознаками зазначена пам'ятка належить до городищ круглого типу. Круглий тип має давні традиції на Волині; починаючи з X ст. поряд з мисовими і острівними городищами відомі

укріплення, які мають свідомо надану їм правильну круглу форму. У XII ст. в північно-західній частині Волинського князівства, проходять дещо більш явні посилення ролі круглих фортець¹⁹. Аналогічні городища круглого типу відомі біля села Ветли Любешівського р-ну та в м. Камінь-Каширський (літописний Камінь), на яких проводились археологічні дослідження. Результати цих робіт дозволяють зробити ряд попередніх висновків про датування окремих об'єктів і загальну періодизацію пам'яток. У Ветлах укріплення датується серединою-другою половиною XIII ст.²⁰. У Камінь-Каширському за характером знахідок можна виділити два періоди існування городища: перший період XII – перша половина XIII ст.; другий період – друга половина XIII ст. – пізнє середньовіччя²¹.

Розташування замку на острівному підвищенні серед заболоченої заплави річки Вижівки було типовим явищем для середньовічного містобудування (Рис.3), оскільки забезпечувало активне використання оборонного потенціалу природного ландшафту і суттєво зменшувало обсяги витратних фортифікаційних робіт. У тактичному відношенні круглі фортеці відповідали тим же цілям, що й фортеці, розміщені на мисах або на окремих підвищеннях. Оскільки основним прийомом штурму в той час була облога, схема оборони повинна була будуватися на фронтальній стрільбі, направленої вперед, у бік противника, зі всього периметру фортечних стін. Така стрільба не дозволяла обложникам наблизитися до укріплень і була основною причиною, яка перешкоджала противникові увірватися до фортеці і взяти її штурмом.

Додаток.

Переклад з давньоруської Тишук Т.,
кандидата філологічних наук,
доцента ВНУ ім. Лесі Українки

№ 4. ІНВЕНТАР КОВЕЛЬСЬКОГО СТАРОСТВА. 1590 Р. ...ЗАМОК ВИЖОВСЬКИЙ

До замку міст не дуже добрий.

Брама. В брамі отвір у ньому ланцюг з двома кільцями. Біля брами фіртка, яка має двері на одному засуві, другий зламався. На дверях заклепане кільце. Біля брами зліва невеличка прибудова, у якій двері на коліщаткові, заціпки немає. Біля тієї прибудови три прибудови в паркані, дверей не мають, тільки вікно. За цими прибудовами прибудова з дверима на коліщатку, до дверей прибіта заціпка.

Ідемо далі, три прибудови в паркані без дверей. За тими прибудовами пекарня без дверей. У ній чорна піч, дві лавки біля стіни. Перед пекарнею стара кухня без комина, прості двері на коліщаткові. Біля кухні стічна яма, яку треба добудувати.

Ідемо далі. Три прибудови згнили і їх необхідно знову побудувати. За тими прибудовами зруб новий не накритий. Біля того зруба вежа нова висока накрита, у ній двері на коліщаткові, заціпки немає. За тією вежею паркан, в одну сторону побудований, високий критий добре.

Ідемо далі, невелика стайня, у якій двері на коліщаткові, заціпки не має. У ній жолоб, драбини немає. Посеред замку пивниця, у ній двері на коліщаткові, заціпка заклепана. А там три капусні діжі. Над погребом крита комірка, у ній двері на коліщатку, защепки заклепані.

Над брамою невелика хатинка, але до неї погано підніматись. У неї двері на завісах, гачок заклепаний. У хатині два вікна, дві скляних шиби, а дві немає. Піч добре білена стара, біля стіни лави. Перед тією хатиною бланкування старе. Ідучи по бланку біля тої хатини хатинка ще менша, у неї двері на завісах. В ній чотири вікна, заклоєно три, четвертого немає і всі вісім шиб вибито в одній оболоні. Піч білена добра, комен мурований, лави біля стіни. З неї господарська комора, двері на завісах, клямка з гачком. Комин перед піччю старий. З тих сіней навпроти інша хатинка, двері на завісах, заціпки не має. Перед тією кімнатою сіни, у них двері на завісах, клямка з гачком. Комин перед піччю старий. З тих сіней напроти інша хатина двері на завісах гачок заклепаний. У тій хатині три скляні вікна, в них шість вибитих шиб, простий дубовий стіл, лавка перед столом без поручня, біля стіни скрізь лави. Піч білена стара, комин мурований. З тієї хатинки кімната, у ній двері на завісах, заціпок не має. В ній три вікна, шиб скляна тільки одна, біля стінки лави. З тієї кімнати комора без дверей.

Ідемо далі, по бланку комора, в ній двері на коліщатку, заціпка заклепана. Біля тієї комори подвійний паркан у ньому вікно. За тим парканом комора, в ній двері на коліщатку, заклепана заціпка. В ній вікно, скляні шиби. З неї господарська комора без дверей. Перед коморою сіни, у них дверей немає. Вікно з віконницею. Навпроти велика кімната, у неї двері на завісах. У ній три вікна, три скляні шиби, всі відсутні. Добрий дубовий стіл довгий, лава перед столом, під стінами лави, комин мурований. З тієї хатинки інша хатинка з однією піччю, у неї двері на завісах, гачок клепаєний, три скляні вікна, трьох шиб немає. Піч треба ремонтувати, комин мурований. З того будиночка господарська комора, двері на коліщатку, гачок клепаєний. Перед тими будинками комин великий мурований.

ЦДІА України в м. Києві. - Ф.1. „Скарб коронний”. - Оп.1. - Од. зб. 4. - Арк. 54 зв.- 57, 66 зв.-67. Цит. за: Атаманенко В. Інвентарі волинських замків другої половини XVI – першої половини XVII ст. // Замосько-волинські музейні зошити. Т.1. – Zamość, 2003. – S.26.

Література

1. Теодорович Н.И. Вольнь въ описании городовъ, местечекъ и сель. Т.5.Ковельський уездъ. — Почаевъ,1903. — С.61 (Далі: Теодорович Н.И. Вольнь).
2. Заєць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI —першій половині XVII століття. — Львів, 2002. — С.158.
3. Заєць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI —першій половині XVII століття. — Львів, 2002. — С.36 (Далі:Заєць А. Урбанізаційний процес...)
4. Вавригин М., Дашкевич Я., Кришталович У. Україна на стародавніх картах. Кінець XV – перша половина XVII ст. ДНВП. „Картографія”, 2004. — С.44-47, 72, 73, 102, 103.
5. Торгівля на Україні XIV-XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина / Упоряд. В.М. Кравченко, Н.М.Яковенко. — К., 1990. — С. 208, 209.
6. Мазурик Ю.М. Печатка містечка Вижви першої половини XVIII ст. //Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - Вип. 17. - К.,2008. - С.259-262.
7. Пришляк В. Старий «гостинець Витолтов» (Вітовтова дорога XIV-XVII ст.) //Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сереховичі та Старовижівщина в історії України, Волині та Полісся. Науковий збірник. – Вип.21. –Луцьк, С.21–23.
8. Теодорович Н.И. Вольнь..... —С.62.
9. Заєць А. Урбанізаційний процес на Волині в XVI —першій половині XVII

століття. — Львів, 2002. — С.36; Жизнь и деятельность князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни. — К., 1849. —Т.1. — С.246,247.

10. Україна перед визвольною війною 1648-1654рр. Збірник документів (1639-1648рр). -К.,1946. - С.189-192.

11. Теодорович Н.И. Волынь..... — С.63.

12. Там само.

13. Антонович В. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. — М., 1901. —Т.1. —С.58; Cynkalowski A. Materiały doprzedziejów Wołyniai Polesia Wołyńskiego. - Warszawa, 1961. —S.198; Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. — Вінніпег, 1986. —Т.1. — С.189.

14. Мазурик Ю.М. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Нова Вижва на Волині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - Вип. 15. - К., 2004. - С.183-186.

15. Аналогічне розташування дороги поряд з городищем відомо біля села Боровичі. Див. Мазурик Ю.М. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Боровичі на Волині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. - Вип. 13. - К., 2004. - С.78,79.

16. Теодорович Н.И. Волынь..... — С.62.

17. Інформація про берви, які проіснували до 50-х років ХХ ст., подана зі слів жительки сучасного села Нова Вижва Тищук Віри Йосипівни, яка пам'ятає вищезгадану будівельну конструкцію. Берви були збудовані за принципом дерев'яного мосту: на стовпах був викладений настил, який з'єднував містечко Вижву з іншими селами, такими, як Рудка, Хотівель, Галина Воля. Потреба в такій своєрідній дорозі була зумовлена тим, що містечко було розташоване на природному підвищенні серед заболоченої місцевості, річка Вижівка постійно розливалася, а її заплави були надзвичайно болотисті. Однак навіть під час повені по настилу міг рухатися грузовий транспорт.

18. Мазурик Ю.М. З історії містечка Вижви. (Дискусійне питання про культурний шар давньоруського часу) //Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть. Науковий збірник. - Вип.28. - Луцьк, 2008. – С.39-41.

19. Раппорт П.О. Военное зодчество западнорусских земель X-XIV вв. // МИА. – М.-Л., 1967. - №140. – С.46.

20. Панишко С.Д. Про результати археологічних досліджень городища в селі Ветли Любешівського району // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть. Науковий збірник. - Вип.28. - Луцьк, 2008. - С.313-316.

21. Панишко С.Д. Археологічні дослідження давньоруського Камея // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Камінь-Каширський в історії Волині та України. Науковий збірник.-Вип.20. - Луцьк, 2006. – С.14–19.

Юрій Вілінов, Вадим Ільїнський (Запоріжжя),
краєзнавці

Слідами легенди про володарку Білозерку

На заході Запорізькій області є річка Білозерка, котра впадає в Білозерський лиман, та два села Мала Білозерка та Велика Білозерка. Остання настільки „велика”, що за часів незалежності стала центром Великobilozersького району.